

ISSN 2587- 2001

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi -Yıl:1 – Sayı:1- Ağustos 2017

koynunda büyüdük

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi - ISSN 2587- 2001

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
GENÇDES

İÇİNDEKİLER

Nagehan GÜLER	15
CENGİZ HÂN'IN MÂVERÂÜNNEHİR'İ ZAPTI (1220) / CENGİS KHAN'S CONQUEST OF TRANSOXANIA (1220)	
Pir Murat SİVRİ	37
TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİNE YENİDEN DÖNÜŞ SÜRECİ (1946-1949) / TURNING BACK PROCESS OF RELIGIOUS EDUCATION IN TURKEY (1946-1949)	
Damlanur KÜÇÜKYILDIZ	57
ATMA TÜRKÜLERDE GELİN-KAYNANA ÇATIŞMASI / CONFLICT BETWEEN DAUGHTER-IN LAW AND MOTHER-IN LAW IN ATMA TURKU	
Özgür GÜLBUDAK	71
KIZILDENİZ'İ GEÇİŞ KONULU İKİ TABLONUN İNCELENMESİ / STUDY ON TWO PAINTINGS ABOUT CROSSING OF THE RED SEA	
Yakup ŞAHİNER	85
MUSTAFA NAİMÂ EFENDİNİN HAYATI, TARİHÇİLİĞİ VE ESERİ HAKKINDA KISA BİR DEĞERLENDİRME / A BRIEF REVIEW OF MUSTAFA NAIMA EFENDI'S LIFE, HISTORIOGRAPHY AND THE WORK	
Elif KOLİKPİNAR	101
BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ AZERBAYCAN CUMHURİYETİNDE EĞİTİM VE DİL / EDUCATION AND LANGUAGE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN DURING THE INDEPENDENCE PERIOD	
Sait YILDIRIM	117
YOKSULLUK KÜLTÜRÜ KAPSAMINDA "SİLAH ve NAMUS" FİLMİNİN SOSYOLOJİK ANALİZİ / SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE "SHOOT AND HONOR" FILM IN THE SCOPE OF POVERTY CULTURE	

Semih İPEK	137
BİR KAZAK KÜYÜ: “AKSAK KULAN” / A KAZAKH KUI: “AKSAK KULAN”	
Murat ÖZTÜRK	149
JOHN LOCKE’UN SİYASET FELSEFESİNDE DOĞA DURUMU VE ONDAN ÇIKIŞ / THE STATE OF NATURE IN JOHN LOCKE’S PHILOSOPHY OF POLITICS AND LEAVING OF IT	
Beyazıt SÖYLEMEZ	163
HASSA İLÇESİ’NDE TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR / THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL STUDIES IN THE TOWN OF HASSA	
Habip TOKGÖZ	183
İSRAİL DEVLETİ’NİN KURULUŞUNDA THEODOR HERZL VE SİYONİZM / ESTABLISHMENT OF THE STATE OF ISRAEL; THEODOR HERZL AND ZIONISM	
İshak KÜÇÜKYILDIZ	197
TORTUM ÇAYI HAVZASININ TARİHİ COĞRAFYASI / HISTORICAL GEOGRAPHY OF TORTUM BROOK BASIN	
Muhammet Nuri CEYLAN	223
HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY’IN TÜRKLÜK DÜŞÜNCESİ VE İZGÜ MESCİD ADLI ESERİ / HÂMİT ZÜBEYR KOSAY’S TURKISH DEFINITION AND LITERATURE IZGÜ MESCİD	

TORTUM ÇAYI HAVZASININ TARİHİ COĞRAFYASI *HISTORICAL GEOGRAPHY OF TORTUM BROOK BASIN*

İshak KÜÇÜKYILDIZ*

ÖZET

Anadolu'nun girişinde önemli bir kavşakta yer alan Erzurum, eski çağlardan beri Orta Asya, Ön Asya ve Kafkaslar üzerinden gelen bütün göçlerin uğradığı bir bölge olmuştur. Özellikle çeşitli Türk boylarının, Batı'ya doğru düzenledikleri seferler ve göçler, Anadolu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bölgemiz Anadolu coğrafyasının büyük bir kısmına hayat veren oldukça önemli nehirlerin doğduğu bir coğrafyadır. Erzurum ve çevresinden kaynağını alan büyük nehirler vardır. Bu nehirlerden en önemlilerinden biri hiç kuşkusuz Çoruh Nehri'dir. Çoruh Nehri'nin önemli kollarından biri olan Tortum Çayı da bölge tarihi için oldukça önemlidir. Bu bakımdan çalışma alanımızı oluşturan Tortum Çayı Havzası (Tortum-Uzundere) tarih öncesi ve tarihi çağlarda birçok topluluğun geçiş noktası konumundadır. Tortum çayı ve onun oluşturduğu havzada bölgede kurulmuş olan devletler açısından oldukça önemlidir.

Antik çağ yazarlarından biri olan Ksenophon, bu bölgeyi Taokhlar ülkesi sınırlarında göstermiştir. 1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında yürütülen Yüzey araştırmaları neticesinde Tortum Çayı Havzası'nın Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. M.Ö. II. Binden sonra ise Hayaşa Krallığı, Dayaeni/Diauehi ve Urartu Krallığı gibi devletlerin bölgeye hâkim oldukları görülmektedir. Bu çalışmada bulunduğu geçiş güzergâhları aç-

* Doktorant, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi ishakkucukyildiz@hotmail.com

sından tarih boyunca önemini korumuş olan Tortum Çayı Havzası'nın tarihi coğrafyası incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tortum, Uzundere, Urartu, Diauehi, Karaz, Taokhlar

ABSTRACT

Erzurum, which is on the entrance of a significant junction, is a region which migrations coming from Middle Asia, Asia Minor and Causasus have visited since Ancient times. Especially, voyages and migrations which were organised towards to West by various Turkish clans were centered on Anatolia. Our region is a district which many significant rivers, which give life to major part of Anatolia district, spring from. One of the most significant of these rivers is undoubtedly Çoruh river. Tortum Brook, which is one of the important branches of Çoruh river, is very significant for the history of the region. In this regard, Tortum Brook Basin (Tortum, Uzundere), which form our field of study, has been a transit point of many societies in prehistoric and ancient times.

Tortum Brook and its basin are very significant for the states being established in the region. Ksenopton, one of the ancient time writers, showed this region in the borders of Taokhs Country. As a result of surface researches handled under the presidency of A. Ceylan, it was found out that Tortum Brook Basin has had residency since chalcolithic period and after B.C. 2000 Hayasa Kingdom, Dayaeni/Diauehi and Urartian Kingdom dominated the region. In this study, historical geography of Tortum Brook Basin which has preserved its importance in terms of transit point it has, will be studied.

Keywords: Tortum, Uzundere, Urartian, Diauehi, Karaz, Taokhlar

BÖLGE İÇİN TARİHİ COĞRAFYANIN ÖNEMİ

Coğrafi konum itibarıyla Anadolu, dünyanın eski kıtaları olan Asya, Avrupa ve Afrika arasında bağlantı sağlayan en önemli geçiş noktasıdır. Köprü vazifesi üstlenen Anadolu, sadece üzerinden kavimlerin göç edip geçtiği bir yol olmaktan başka bazılarının yerleştiği ve uygarlıklar meydana getirdiği bir coğrafi mekan olma özelliği de taşımaktadır (Şahin 1993: 110 - 111; Sevin 2003: 1; Memiş 1997: 179).

Dünya üzerinde her tarihi olayın cereyan ettiği bir mekan vardır. Olayların daha iyi anlaşılabilmesi için insan topluluklarının üzerinde yaşadıkları salt coğrafya değil, bir mekânda yaşayan insanların hayatını coğrafi faktörlerin nasıl

etkilediğinin bilinmesi gerekmektedir. Tarihi Coğrafya geçmişin coğrafyasıdır ve geçmişte herhangi bir periyottaki artan veya azalan insan faaliyetlerini, tarihi uyum içinde inceleyen coğrafi çalışmadır. Dolayısıyla devletlerin, milletlerin ve kültürlerin meydana gelişini açıklayan metodik bir coğrafya bilgisidir. Bunu da bugün bize, coğrafya ile insan yaşantılarının nasıl birbirinden etkilendiğini tarihi coğrafya öğretmektedir (Tanoğlu 1969: 7-8; Memiş 1990: 9; Memiş 1995: 10; İplikçioğlu 1997: 24; Gümüşçü 2010: 161-165).

Coğrafya biliminin köklü geçmişinde Tarihi Coğrafya bilinçsiz bir şekilde dolaylı ve kırıntılar halinde olsa da, İlk Çağ'ın Yunan coğrafyacıları zamanından beri bilinmekte ve yapılmaktadır. Tarihi coğrafya açısından Avrupa'da 1700'lerden itibaren E. Wells tarafından bu alanda yazılmış ilk eser olma özelliği ile "Tarihi Coğrafya" adıyla ortaya çıkan kitap oldukça önemlidir. Tarihi Coğrafya başlangıç ve klasik dönemin akabinde, yeniden yapılanma adı verilen "Modern Tarihi Coğrafya" evresine ulaşmıştır (Butlin 1993: 24 vd.; Gümüşçü 2010: 159 vd.).

Türkiye'de tarihi coğrafyanın durumuna baktığımızda ise batıya göre çok daha geri ve karmaşık bir haldedir. Türkiye'de tarihi coğrafya, XIX. yüzyıl sonlarından beri bilinmesine rağmen ne yazık ki bir ara unutulmuş, son zamanlarda tekrar ele alınan bir konu olmuştur (Gümüşçü 2010: 160).

Eski çağlardan başlamak üzere günümüzde de devam eden süreçte dünyanın en eski doğal ve tarihi yollarının kavşağında olan Anadolu, çeşitli kültürlerle ev sahipliği yapmış ve dünya medeniyetine yön vermiş bir coğrafyadır. Bu özelliğini jeopolitik özelliklerine ve coğrafi konumuna borçludur. Asya ile Avrupa arasında köprü olan Anadolu yarımadası eşsiz konumu itibari ile binlerce yıldan beri farklı kökenden halkların göç ve yerleşmelerine olanak tanımış; ancak bütün göçmen kabileleri zaman içinde yarımada'nın kendine özgü kaynağını bölgenin jeopolitik özelliklerinden alan yerli Anadolu karakteri kazanmıştır (Sevin 2013: VII).

Coğrafyanın insanlığın gelişimindeki katkısı çok önemlidir. İnsanoğlunun ilk çağdan itibaren yerleştikleri bölgeler genellikle nehir ve göllerin çevresi, su kaynaklarının bol olduğu ve iklim şartlarının elverişli olduğu alanlar olmuştur. Bu şartları barındıran bölgelerde büyük medeniyetler doğmuştur. Bunlara baktığımızda Mısır, Nil'in; Mezopotamya, Fırat ve Dicle'nin nehirlerinin sularına bağımlıdır. İlk antik uygarlıklar Mezopotamya'da bugünkü Irak'ta doğmuş-

tur. Bunlar da bize tarihi coğrafyanın önemini ortaya koymaktadır (İplikçioğlu 1997: 24 vdd.; Kütükoğlu 2008:11).

Anadolu, arazi yapısı, su kaynaklarının bolluğu, iklim ve bitki örtüsünün çeşitliliği bakımından kendine ait özelliklere sahiptir. Anadolu coğrafyasının verdiği doğal savunma imkânları sayesinde, bu fırsatları kullanmayı bilen halklar diğerlerine karşı üstünlük kurmayı başarmışlardır. Nitekim Kaşkalar, denize paralel olarak uzanan dağları avantaja dönüştürerek Hititler'e karşı bölgede hâkimiyetlerini kaybetmemişlerdir. Anadolu'nun yerel krallıklarından biri olan Kizzuwatna Devleti, Toros Dağları'ndan dolayı kültürel olarak Anadolu kültürünün değil Mısır kültüründen etkilendiği bilinmektedir. Doğu Anadolu bölgesinde önemli bir güç olarak ortaya çıkan Urartu devleti de, bulunduğu coğrafyanın sağlam ve ulaşılmaz olması nedeniyle güçlü Asur krallığına karşı uzun süre direnebilmiştir (Ceylan 1994: 115; Memiş 2003: 4 vd.).

Anadolu'nun, coğrafi ve matematik konumunun sağladığı avantajlar (özel konumu, yeryüzü şekilleri, akarsular, volkanik dağlar, sıradağlar, iklim özellikleri, yer altı ve yer üstü zenginlikleri gibi sayabileceğimiz birçok farklı özelliği sayesinde) tarihin her döneminde olduğu gibi günümüzde de önemini arttırarak devam etmektedir.

Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası

Tortum adı, Türk onomastiğinin bir parçasıdır. Kaynaklarda Tortum, Tortomi, T"orto"m, Tortoman, Tartum, Torcon şeklinde benzer ama farklı yazılış şekilleri ile karşılaşılmaktadır (Hândmîr 1333: 505; Kazvînî 1379: 315; Mîrhând 1358: 1105; Yezdî 2013: 385; Şâmî 1987: 299; Clavijo 2008: 273; Kırzioğlu 1992: 164). Tortum kelimesinin kökü *Tor*'dur. Bu da Meşkler ile birlikte Gürcü kaynaklarında zikredilen *Tor* kabilesinden, onların yerleştikleri bölge ve kasaba/kale adı olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. (Kırzioğlu 1992: 164).

“Tortum” kelimesinin kökeni Türkçe ile ilişkilidir. Nitekim Tori, Tiflis bölgesinde Qori Kazası'nda yer alan bir kentin adıdır. Türkçede Tör, yüksek dağ örüşü, derenin yukarı başındaki otlak yeri sözünden ve Gürcüce kelimenin sonuna ilave edilmiş “i” halinden ibarettir. Şimali Kafkasya Ter Eyaletinin Nazran dairesinde Tor Çudra dağ, Qazan Kazası'nda Tor, tepe anlamına gelmektedir. Osmanlı kaynaklarında ve vilayet kanunnâmelerinde ise Sengistan/taşlık yer olarak isimlendirilmiştir (Budaqov - Qeybullayev 2002: 206; Gülensoy - Küçüker 2015: 82).

Kırzioğlu'nun "Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar" adlı eserinde Tortum adı ile ilgili şu bilgiler verilmektedir "Aşağı -Tuna sağında, 1357 lerde adı geçen Türk -Kuman beği "Dobratıç"/ Dobruça'dan adını alan Türklük bölgesi Dobruca"daki Eski Türk köyü "Tortoman" Köstence"nin batı kuzeyinde ve Boğaz köy'ün doğusundadır. Gerek burası gerek ise Elazığ'da Baskil ilçesi'nin İzolu bucağında "şaval Uşağı" köyünün "Tortumlu Mezraası" adı Kıpçak - Kuman oymağından geliyor" (Kırzioğlu 1992: 164).

Tortum adının anlamı ve adın nereden geldiği konusunda birçok görüş bulunmaktadır. Bu görüşler, bölgenin özelliklerine de baktığımızda birçok yönüyle uyumaktadır. Özellikle Tortum (Tortum Kale) ve çevresi oldukça taşlık ve dağlıktır, birçok sarp tepeden oluşmaktadır. Vadi ise Erzurum'un diğer ilçelerine göre bağlık, bahçelik ve oldukça yeşilliktir. Bu da iklim şartlarına göre birçok kabilenin, boyun buraya yerleşme ihtimalini ortaya koymaktadır. Tarihte yaşamış olan kabilelerin isim olarak verilmesi de muhtemeldir. Tortum Çayının da bölge için önemi düşünüldüğünde bu konudaki görüşü de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Uzundere'nin eski adı Azort olarak bilinmekte olup Çoruh Vadisi boyunca yaşamış olan Küçük Arşaklılar (M.Ö. 52-48) döneminde bu bölgedeki dokuz sancaktan birisiydi. O dönemde bu bölge ve yakın çevresi Tayk eyaleti veya Tavlar ülkesi olarak bilinirdi. Azort ismi Türklerin bölgede hakim olduğu dönemde mevcudiyetini devam ettirmiş tarihi bir yer olarak bilinmektedir (Kırzioğlu 1953: 91; Kardeş 2008: 22 - 23). Kasabanın içinden güneydoğu-kuzeybatı istikametinde akan Mususin Deresi (Halk arasında Azort Deresi olarak bilinir)'nin kasabadan geçmesi nedeniyle yerleşmenin adı Uzundere olarak anılmaya başlanmıştır.

Tortum Çayı Havzası¹, Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz sınırları içerisinde yer alır. Yönetim bakımından Erzurum iline bağlı olan araştırma bölgesi, batıdan İspir, kuzeyden Yusufeli, kuzeydoğudan Oltu, doğudan Narman, güneydoğudan Pasinler, güneyden Erzurum merkez ilçesi yönetim bölgeleri ile komşudur. Araştırma bölgesi Hidrografik açıdan bir havza özelliği göstermektedir ve yaklaşık 1900 km² lik yüz ölçümüne sahiptir. Kuzey Anadolu Oroje-

¹ 1987 yılı itibari ile iki ilçeden oluşmaktadır. Bunlar Tortum ve Uzundere ilçeleridir. Cumhuriyet devrine kadar nahiye merkezi olarak Tortum Sancağı'na bağlı kalan Uzundere, 1924 yılında, bucağın merkezi olarak Tortum İlçesine bağlanmıştır. Uzundere'de 1955 yılında Belediye teşkilatı kurulmuş, 1987 yılına kadar Bucak merkezi olarak kalmış, 19.06.1987 tarih ve 3392 sayılı kanunla daha önce bağlı olduğu Erzurum ili Tortum ilçesinden 10 köyü ile birlikte ayrılarak ilçe statüsüne getirilmiştir (Yılmaz 1991: 3; Altaş 2014: 232).

nik Kuşağı'ndaki Mescit Dağları (3230 m) ile Kargapazarı Dağları (3045 m) arasında yer alan Tortum Çayı Havzası, oldukça dağlık bir görünüme sahiptir. Bölgede önemli dağlar yer almaktadır. Bunlar: Kemerli Dağı (2770 m), Dumlu Dağı (3169 m), Eğerli Dağı (3087 m), Dadaş Dağı (2994 m), Çiçek Dağı (3195 m), Kıllı Dağı (2530 m), Çağ- det Dağı (2502 m), Tevin (Çağlayan) Dağı (2509 m), Tav Dağı (2244 m) ve Zökün Dağı (2244 m) olarak bilinmektedir (Yılmaz 1991:3-5; Kopar - Sevindi 2013: 49-53; Kopar - Çakır 2014: 67-68).

Havzanın, başlıca akarsu ağını Tortum Çayı ve kolları oluşturur. Kaynağını Dumlu Dağı'nın (3169 m.) kuzey yamaçlarından alan Tortum Çayı, derin bir vadi içinde kuzeye doğru akışını sürdürmektedir. Tortum ilçesinin içinden geçerek derin bir vadi içerisinde akışını sürdürür ve bu sırada çeşitli derelerin suyunu da alarak akışını devam ettirir. Daha sonra Doğudan güneydoğu-kuzeybatı istikametinde akarak birleşen Uzundere deresi ve İsinboğazı dereleri ile batıdan Deynak deresinin sularını alan Tortum Çayı kuzey yönünde akışını devam ettirerek Tortum Gölü'ne ulaşır. Tortum Gölü'nün kuzey doğusunda Tortum Şelalesi'ni oluşturarak akışına devam eden Tortum Çayı, güneydoğu yönünden gelen Tev deresinin sularıyla birleşir ve bir yay çizerek kuzeybatıya döner. Daha sonra bu dar vadi içerisinde ilerleyerek doğudan gelen Oltu Çayı ile birleşir. Daha sonra güneybatı yönünden gelen Çoruh Nehri'ne karışarak Karadeniz'e dökülür. Ana hatlarıyla güney-kuzey yönünde uzanan Tortum Çayı'na batıdan ve doğudan gelerek katılan derelerin derin vadiler meydana getirdiği görülmektedir (Yılmaz 1991: 26 - 27; Orhan 2008: 77- 78; Arıcı 2011: 37-38; Altaş 2014: 233; Hassan 2015: 12).

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinin iklimin sert geçmesi ulaşımı engellemektedir. Bu nedenle bölgede geçitlerin ve tarihi yolların önemi her zaman sürmüştür. Bu yol sistemleri tarihin her döneminde ticari ve askeri nedenlerle kullanılmıştır (Erinç 1953: 43 vd; Gürsoy 1974: 24 vd).

Bölgedeki doğal yollar doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Bu yollar kuzeyde, Kars üzerinden Kafkaslara ve Ağrı-Dağı kuşağı üzerinden İran yaylalarına açılan; Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars veya Erzurum-Doğubayazıt yoludur. Diğer yol sistemi ise Malatya-Elazığ-Muş-Van depresyonlarını birleştiren yoldur. Doğu-batı yönünde uzanan bu iki ana yolu Malatya-Sivas-Samsun ve Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum yolları birbirine bağlamaktadır. Kuzey-güney doğrultulu bu yollar aynı zamanda Karadeniz'i İran'a bağlayan en kısa ve

en işlek yol olma özelliği taşımaktadır (Selen 1943: 352 vd; Selen 1949: 103 vd; Tarkan 1974: 19; Tozlu 1997:1 vdd; Ceylan 2016: 658).

Erzurum’u Karadeniz’e bağlayan yol ise Erzurum-Aşkale yolu ile batıya gittikten sonra kuzeye dönerek, Kop Geçitini (2600m) aşarak Bayburt’a ulaşır. Daha sonra Gümüşhane’ye varan yol, Zigana Geçitini (2030) aşarak, Trabzon’a yani Karadeniz’e ulaşır (Doğanay 1983: 217; Tozlu 1997: 1 vdd.; Erinç 1953: 44). Bu yol Karadeniz’i İran’a bağlayan en kısa yoldur. Erzurum’u Karadeniz’e bağlayan diğer yollar ise Erzurum-Tortum-Aşkale-Bayburt-Of-Trabzon ve Erzurum-İspir-İkizdere-Rize yollarıdır. Erzurum - Tortum - Oltu- Artvin üzerinden Doğu Karadeniz’e ulaşan yol güzergâhı üzerinde bulunan Şenkaya İlçesinden geçmektedir. Bu yol aynı zamanda Oltu üzerinden Şenkaya- Göle ve Ardahan’a ulaşmakta ve o bölgeden de Kars’a kadar gitmektedir (Özgül 2007:2 vd; Günaşdı 2011: 474; Ceylan 2016: 658).

Doğu Anadolu’yu Karadeniz sahillerine ve Kafkasya’ya bağlayan Tortum Çayı Havzası, tarihi yollar üzerinde bulunmaktadır. Bölgede özellikle Serçeme Boğazı, İspir, Tortum güzergâhı ve Narman-Oltu-Olur hattı Eskiçağ’da bölgenin hem denizle bağlantısını sağlamak hem de bölgedeki madenleri egemenlikleri altında tutmak için kullandıkları geçiş güzergahları olmuşlardır (Pehlivan 1991: 21).

Antik kaynaklarda ve Akkoyunlu, Safavi, Osmanlı kaynaklarında Taokkar olarak geçen bölgenin coğrafyasını ortaya koymak gerekirse kaynaklarda Tav-eli (Taok) geçen ve büyük bir kısmı günümüzde Erzurum iline bağlı Oltu, Tortum, Uzundere, Narman, İspir, Olur ilçelerin oluşturduğu bölgeler ile Artvin, Yusufeli, Şavşat gibi il ve ilçelerin oluşturduğu bölgeye verilen isimdir. Tav ili (Taok bölgesi) Doğu Anadolu bölgesini Karadeniz Bölgesine bağlayan geçiş noktasıdır. Esasen Taok bölgesini oluşturan yerleşim yerleri, Doğu Anadolu bölgesinin önemli bir ili olan Erzurum’a bağlı olmalarına rağmen, genelde Doğu Karadeniz bölümünde yer almışlardır (Kırzioğlu 1953: 89-95; Kırzioğlu 1992: 66, 113, 121, 127, 146, 148, 154, 155, 162; Toksoy 1995: 9).

Dumlu dağının doğusunda, Erzurum Ovası’ndan kuzeydoğu istikame-tinde uzanan ince ve uzun Gürcü boğazından Tortum’a giden yola geçit veren Akçor gediğinden itibaren Erzurum’un klasik arazi yapısı görülmektedir (Evliya Çelebi 1966: 644-645; Saraçoğlu 1989: 32). Erzurum’dan Tortum’a doğru uzanan Güvercin Dağı (3100) ile Kargapazarı Dağları arasında bulunan Gürcü

Boğazı, Erzurum ile Tav-Eli’ni birbirine bağlamaktadır. Zaten bölgenin önemli bir jeomorfolojik birimini vadiler ve boğazlar oluşturmaktadır. Güneyde yer alan Narman boğazı, aynı adı taşıyan havzayı Oltu -Kömürlü havzasına bağlamaktadır. Tav ilindeki yerleşim birimlerini birbirine bağlayan yüksek geçitler de bulunmaktadır. Bu geçitlerden en önemlisi Tortum ile Narman arasındaki ulaşımı sağlayan 2400 metre yükseklikteki Kireçli geçididir. Ayrıca bölgenin Sarıkamış ile irtibatını sağlayan Bardız geçidi de 2500 m yüksekliktedir. Oltu yöresini Göle’ye ve Kars’a bağlayan, şimdi çok işlek Kosor Gediği, daha ileride Ardahan’a doğru çıkan yola geçit veren Olur Gediği sıradağlar üzerindedir (Saraçoğlu 1989: 32-41; Özav 1991: 12).Erzurum’dan Karadeniz istikametine doğru ulaşan ve Gürcü Boğazı’ndan başlayan dağlık bölgeyi Strabon, “*bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir.*” şeklinde tasvir etmiş ve bölgenin coğrafi konumu hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu gün de bölgede yaptığımız araştırmalar sırasında görülen çok sayıda kale izi Strabon’un tespitinin doğruluğunu göstermektedir (Strabon 1993: 31).

Ksenophon ise bu bölgeyi, “*Onbinlerin Dönüşü*” adlı eserinde Taokh’ların ülkesi olarak nitelendirmektedir. “*Bu yerlerden sonra Taokhialıların memleketi içerisinde beş stathmos, otuz fersah gittiler. Erzak almaya başlamıştı, çünkü Taokhialılar kalelerde yaşıyorlardı ve bütün erzakı bu kalelerde depolamışlardı bu yüzden Helenler bir şehri veya evleri olmayan ve içinde sadece erkeklerin, kadınların ve çok sayıda hayvanın bir araya toplandıkları bir kaleye vardıkları zaman kheirisophos’un buraya gelmesiyle saldırması bir oldu. Bir tabur yorulunca başka bir tabur hücum ediyor, sonra onun yerini de bir başkası alıyordu. Çevresi çok sarp olduğu için kalabalık halinde kaleyi sarmak mümkün değildi.*” şeklinde Taoklarla olan mücadelelerini anlatmıştır, devamında ise Taokların yiyeceklerini müstahkem kalelere koyduklarından bahsetmiştir. (Ksenophon 2011: 327-335).

Antik kaynaklarda bahsedilen güçlü kalelerin Tortum ayı Havzası’nda (Tortum -Uzundere) yaptığımız yüzey araştırmaları neticesinde hala varlığını koruduğu görülmektedir. Yerleşmeler daha çok kaleler etrafında oluşmuştur. Kaleler ise korunaklı sarp kayalar üzerine kurulmuştur. Bölgede stratejik bakımdan sahip olduğu önem dolayısıyla sık sık savaşlar vuku bulmuştur. Kaynakların ifadesiyle Tav ili son derece mamur bir ülkeydi (Evliya Çelebi 1966: 644 - 645 - 648-655; Toksoy 1995: 2).

Tortum Çayı Havzasında incelemelerde bulunan Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu kendisinin *Defter-i Havadis* dediği on ciltlik “*Seyahatname*” sinin I. ve II. cildinde Tortum Coğrafyası hakkında önemli bilgiler edinmekteyiz. Seyyah, “*Her evinde bağ ve bahçesi çoktur. Havasının güzelliğinden meyve ve yemişi bol olur. Üzüümü, armudu, renkli şeftalisi meşhurdur. Şehir Erzurum'a iki konak olduğundan Tüccar taifesi meyvelerini sandıklarla Erzurum'a taşırlar. Erzincan'dan sonra, Erzurum eyaletindeki Tortum şehri İrem bağına benzer süslü bir şehirdir. Halkı garip dostu, halim-selim kimselerdir. Tortum'da Kühercile de çıkar. Şehir dereli bir yerde kurulmuştur*” şeklinde bilgiler vermektedir (Evliya Çelebi 1966: 649).

Yine çalışma sahamızı ziyaret etmiş olan Seyyah Robert Curzon da seyahatnamesinde bize Tortum ve Tortum Gölü hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah, Tortum Gölü'ne üç günlük bir yolculuktan sonra vardıklarını söyleyerek, önce yol üzerindeki Tortum Kale'ye giderek burada balık tuttıklarını belirtiyor. Daha sonra ise iki tarafı uçurum olan derin bir vadide yol alarak şeftali ağaçlarının çok olduğu bir köye vardıklarını belirtiyor. Ilık bir mart sabahı ise Tortum Gölü'ne vardıklarını belirterek Tortum Gölü ile ilgili gözlemlerini anlatmaktadır (Curzon 1854:146).

“*Şimdiye kadar şahit olduğum tüm garip ve karanlık sahnelerin hiçbiri si, Tortum Gölü'nün anlaşılmaz siyah görünüşü kadar bende iz bırakmamıştır. Dağların esmer kayaları, dimdik bir yardan aşağı bu derin gölün içine düşüyor. Bu ölü denizde balık yoktu. Sanırım kışın balıklar dağlardan gelerek bu göle karışan derelere çekiliyor. Bu garip gölde, tablo görüntüsü veren bir tekne gördüm. Çok ilgimi çeken bu aracı yakından inceledim. Teknenin tersanede eğitim almamış birisi tarafından yapıldığı belliydi; ancak tasarımı insanı şaşırtacak kadar iyiydi. İki ağacın gövdesinden oluşan böyle bir taşıma aracını daha önce hiç bir yerde görmemiştim*” (Curzon 1854:146-149). İfadelerini kullanarak Tortum coğrafyası ve özellikle de Tortum Gölü hakkında bilgiler edinebilmemizi sağlıyor.

1869 yılında Fransız hükümeti tarafından Şark vilayetlerinde incelemeler yapmak üzere Türkiye'ye gönderilen Theophyle Deyrolle, İstanbul'dan Trabzon'a oradan da Gümüşhane ve Bayburt yolunu takip ederek Erzurum'a gelmiştir. Bu seyahatle ilgili izlenimlerini belirttiği eserinin önemli kısımlarını Reşat Ekrem Koçu “*1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*” adıyla çevirmiştir. Bu eserde

de Tortum halkı ve Tortum coğrafyasıyla ilgili bilgilere ulaşabilmekteyiz. Tortum Çayı Havzası, eserde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Tahsilden dönen bir tahsildar, Tortum muntikasının fevkalade fakir bir memleket olduğunu söyledi. Yalçın arazisinin pek az bir kısmı hububat ziraatine elverişli idi. Kasabalardan yirmi tanesi dağların üzerinde idi, sekenleri çobanlıkla geçiniyordu. Otuz beş tanesi de Tortum suyunun boyunda idi. Ancak bu kasabaların halkı tarla açarak hububat ekiyordu, meyve bahçeleri yapıyordu; elma, armut, kiraz, kayısı, dut ve ceviz ağaçları yetiştiriyorlardı. Ağaçlar arasında kaybolmuş olan bu kasabalar hakiki birer vahaya benziyor. Güneşten yanan seyyah, daha uzaktan bu yeşillikler altında dinlenmeye can atar. Pek bol olan meyve ve süt ile serinler. Mahsülün bolluğundan ağaçların dalları yerlere sarkar. Güneş battı mı, bütün kasabalardan meyve yüklü merkep kervanları çıkar. Erzurum’a gitmek için köylüler, yolun büyük bir kısmını gecenin serinliğinde almayı tercih ederler. Bu meyve bahçelerinin zengin sahiplerinden çoğunun dört, beş hatta altı tane karısı vardır. Bu kadınları aynı zamanda bahçelerde çalıştırır. Meyvelerin hepsi yazın taze olarak satılmadığından bilhassa dut ve kayısılar güneşte kurutulur. Kışa saklanır.” (Deyrolle 43).

Tortum Çayı Havzasının tarih öncesi ve tarihi çağlarına baktığımızda ise havzanın yakın çevresinde örneğin; Erzurum’da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars’ta ise Paleolitik döneme tarihlenen çok sayıda yerleşmeye ve bulguya rastlanılmıştır (Pehlivan 1984: 32; Koşay 1984: 1 vdd) Araştırma sahasına yakınlığı açısından Erzurum-Tortum-Uzundere karayolu üzerinde bulunan ve bir kaya sığınağı özelliği taşıyan Şıpsıp Mağarası, Paleolitik dönem özelliği göstermektedir (Ceylan-Bingöl vd. 2008: 136; Ceylan 2008: 275; Ceylan 2015: 476; Küçüküydüz 2017: 30) Daha önce de değinildiği gibi insan yerleşimine son derece elverişli olması, özellikle Kalkolitik Çağ’ın sonu ve Tunç Çağı’nın başlarından itibaren yerleşme görmesi, Paleolitik Çağ’dan itibaren yerleşme görülmesini de kuvvetlendirmektedir. Ancak yapılan araştırma neticesinde araştırma sahasında Paleolitik Çağ’a tarihlendirebileceğimiz herhangi bir merkez tespit edilememiştir (Küçüküydüz 2017: 30-31).

Tortum ilçesine 26 km uzaklıkta bulunan Kapıkaya köyü sınırları içerisinde bulunan Kapıkaya Kalesi, Tortum Çayı Havzası’nda (Tortum -Uzundere) Kalkolitik Çağ’ın varlığını göstermektedir. Bu bölgenin Prehistorik Çağı’nın anlaşılması açısından oldukça önemlidir (Özgül 2007: 53; Özgül 2015a: 75-76; Küçüküydüz 2017: 35).

Anadolu’da Kalkolitik Çağ kültürünü Tunç Çağı takip etmektedir. Tunç Çağı’na damgasını vuran, bölgesel farklılıklar gösteren ve çeşitli isimlerle nitelenerek orijini Doğu Anadolu olan coğrafi tanımla Karaz, Kültürü bölgede etkin bir kültür olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinde, Erzurum yakınlarındaki Karaz,² Pulur,³ Güzelova⁴ ve Sos⁵ kazılarında ortaya çıkan buluntular antik kaynakların vermiş olduğu bilgiler ile benzerlik gösterir. Bu kültürün orijini Doğu Anadolu’dur (Koşay 1943: 165-169; Koşay-Turfan 1959: 359). Yine bu kültür M.Ö. IV. bin yılları sonunda merkezi Asya’dan Ön Asya’ya doğru meydana gelen göçlerle yakından ilgilidir. Bölgede yapılan araştırmalar neticesinde, Şenyurt kalesi ve Yerleşmesi, Gugullar Höyük I-II-III ve Kaledibi Höyükte Tunç dönemine ait veriler tespit edilmiştir. Ayrıca, bölgede Erken Demir ve Orta Demir Çağına ait tespit edilen kale ve yerleşmeler mevcuttur (Özgül 2007: 53; Özgül 2015a: 74-76; Ceylan 2015: 167, 363, 367; Ceylan-Günaşdı vd. 2015: 82; Ceylan - Günaşdı 2016:188-189, 252-253; Küçükyıldız 2017: 37-39).

Tortum Çayı Havzası (Tortum-Uzundere) M.Ö. IV. bin sonlarında Hurri kültürünün yayılım alanı içerisinde yer almış olduğu araştırmalar neticesinde bilinmektedir. (Pehlivan 1990: 1 vd;168; Burney-Lang 1971: 1 vd; Özgül 2015a: 72). Nitekim daha sonra bölgenin Hitit kaynaklarına göre, M.Ö. II. binden başlayarak Erzurum’un kuzeyi ile Doğu Karadeniz arasında kalan çekirdek Hayaşa toprakları olarak nitelendirilen Azzi ve Hayaşa Krallıklarının hâkimiyet sahası içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır (Pehlivan 1984: 72; Cavaignac 1936: 51 vdd).

M.Ö. XIII ve IX. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu’ nun yerel krallıklarından biri olan Daya(e)ni-Diau(e)hi’nin etkisi altında yer aldığı çeşitli kaynak-

² Torum Çayı Havzası’nda etkilerini gördüğümüz bu kültürü, orijin bölgesinden yola çıkarak anlamaktayız. Erzurum’un 16 km. kuzey batısında, Aziziye ilçe merkezine ise 5 km. uzaklıkta bulunan höyük oldukça önemlidir.Geniş bilgi için bkz: (Koşay 1943: 165- 169; Koşay –Turhan 1959: 349-413; Koşay 1984:14 -15; Ceylan 2001:74; Ceylan 2008:70; Kozbe - Ceylan vd., 2008: Karaz Höyük.).

³ Bölge için oldukça önemli olan bir diğer höyük ise Erzurum, Aziziye İlçesi’nin 20 km. güney batısındaki Ömertepe köyünün kuzeybatı bitişiğinde yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz: (Koşay 1962: 25 -28; Koşay –Vary 1964: 5-53; Ceylan 2002a: 168-178; Ceylan 2008: 81; Kozbe - Ceylan vd., 2008: Pulur Höyük).

⁴ Tortum ve Uzundere İlçelerine yakınlığı dolayısıyla bu höyükte oldukça bölge için önem arz etmektedir. Höyük: Erzurum ilinin yaklaşık 15 km. kuzey doğusunda bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz: (Koşay 1964: 5-53; Koşay -Vary 1967:1 vd.; Ceylan 2015:159-160İ).

⁵ Erzurum ili, Pasinler ilçesinin 13 km. batısındaki Yiğitaşı köyü içinde bulunmaktadır. Gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda Sos Höyük’te Geç Kalkolitik’ten itibaren tüm evreler görülmektedir. Bölgenin kronolojisini vermesi açısından oldukça önemlidir. Geniş bilgi için bkz: (Sagona 1984: 248-249; Sagona - Sagona vd.1995:193 -218; Ceylan 2005: 25; Ceylan 2015: 219).

larda belirtilmektedir. Diauehi'nin konumunu, Diakonof, Piotrovskii, Herzfeld, Salvini, Wilson, Barnett gibi birçok bilim adamı tarafından Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh'un kaynağını oluşturan akarsuların olduğu yerleşim yerlerine konumlandırılmaktadırlar. (Diakonof 1951: 277; Wilson 1962: 104, 106 vd. Salvini 1995: 22; Piotrovskii 1966: 38; Piotrovskii 1969: 43; Barnett 1982: 330; Özgül 2015a: 72).

M.Ö. IX ve VI. yüzyıllar arasında ise bölge Doğu Anadolu'nun güçlü devleti olan Urartu'nun egemenliğine geçmiştir. Özellikle Menua (M.Ö. 810-780) döneminde kuzeydeki Urartu faaliyetleri gelişerek devam etmiştir. Urartular'ın Kuzey seferlerinin bir kısmının kuzeydoğu bir kısmının ise Erzurum bölgesine yapıldığı Pirabat⁶, Zivin⁷, Delibaba⁸, Yazılıtaş ve Pasinler⁹ yazıtları doğrulamaktadır (Pehlivan 1991: 23 vd; Melikişvili 1960: 26 vd.).

Urartular'ın Tortum Çayı Havzası'nda (Tortum-Uzundere) faaliyetleri ile ilgili olarak herhangi bir yazılı kaynağa rastlanmamasına rağmen, hem bölgenin fiziki yapısının müsait olması hem de Urartular'ın Karadeniz kıyılarına ulaşması açısından son derece önemli olan bu çevrede Urartu kaleleri tespit edilmiştir. Urartu'nun kuzey yayılımındaki önemli bölgelerden biri olan araştırma sahasında yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Kapıkaya Kalesi, hem konumu hem de üzerinde yer aldığı yol güzergâhı dolayısıyla stratejik bir kaledir. Ayrıca yapım tekniği, mimari özelliği ve mevcut coğrafyadaki diğer kalelerden biraz daha büyük oluşu Kapıkaya Kalesi I, Kapıkaya Kalesi II'yi çok farklı kılmaktadır (Ceylan 2008: 244; Özgül 2015a: 69-92; Ceylan 2015: 164-168; Küçükyıldız 2017: 74, 89-90).

Doğu Anadolu, M.S. I. yüzyılda Roma hâkimiyetine girmiştir. Roma-İran mücadelesine sahne olan bölge, 387 yılında ikiye bölünmüş, bu sırada mahalli prenslikler tarafından idare edilmiştir. Ardından Doğu Roma İmparatorluğu'nun (Bizans) idaresine giren bölge üzerinde Bizans-Sasani mücadelesi olmuştur. Sasani taarruzlarının durdurulması için Bizans, Doğu Anadolu'da müstahkem kaleler inşa ettirmiştir. M.S. 415-422 yıllarında bugünkü Erzurum'un yerinde inşa edilen Theodosiopolis müstahkem şehri de bunlardan birisidir. Erzurum ve çevresinde Theodosiopolis Theması vardır. Bu Thema sınır boylarındaki askeri

⁶ Geniş bilgi için bkz: (Dinçol 1989, 137-139; Payne-Ceylan 2003: 191-201).

⁷ Geniş bilgi için bkz: (Ceylan 2001: 63, 106; Payne 2006: 70)

⁸ Geniş bilgi için bkz: (Melikişvili 1960: 68).

⁹ Geniş bilgi için bkz: (Sayce 1888: 10; Lehmann-Haupt 1928-35: 27; König 1955-57: no. 23; Melikişvili 1960: 36; König 1967: 23; Pehlivan 1991: 34; Ceylan 2002b: 14-15).

mıntıklarından en önemlisidir. Theodosioipolis ovası Themanın en geniş sahası idi. Theodopolis'in kuzey kısmı dağlık bir arazi yapısına sahiptir. Hinsk'ten başlayan vadi Tortum/Nihah Kalesine açılmaktadır. Bizans imparatoru Theodosius'un saltanatı sırasında 415'den sonra inşa edilmiştir (Procopius 1914: 81-83; Margo 1918: 36-37; Grousset 2005:176; Konukçu 1992: 4-6; Kırzioğlu 1992: 58).

Tortum'un da içinde yer aldığı Taok bölgesi değişik isimlerdeki komşuları tarafından çevrelenmekteydi. Buranın Metropolisi Trabzon idi. Taokların bir başka komşusu ise Baseanlardır. Taok bölgesinin doğusunda ise İberler (Gürcüler) vardı. (Honigmann 1970: 50-52).

Honigman, Taik bölgesi ve bölgenin doğusunda Bulunan 'İberia' ile ilgili *"1000 yılından beri Bizans'a ait bulunan "Iberia" aşikâr bir şekilde esas Taik, şimdiki Tao, Oltu Çayının ve bunun kolu Tortum suyunun suladığı sahaya inhisar etmiş olmalıdır. Tortum yanındaki Egrek kilisesinde, bu kilisenin Bizans hizmetinde bulunan Larisa ve Makedonia patrikios ve strategosu Grigor tarafından 1007'de inşa ettirildiğini bildiren bir kitabe bulunmakta idi. Davit, bütün devletini Bizanslılara miras olarak bıraktığı cihetle, o bir zamanlar Bizans'a ait olan arazi şeritlerinden başka sadece bu küçük bölgeye sahip olmuş olmalıdır"* bilgiler vermektedir (Honigmann 1970:158).

Taok bölgesinde ilk mücadeleler Gürcülerle Bizanslılar arasında daha sonra Selçuklu-Gürcü mücadelesi şeklinde gelişmiştir. Bölgeye gelip yerleşerek Türk unsurları ile karışan Gürcüler, zamanla Taok bölgesine hâkim olmuşlardır. Ayrıca bölgede Saltuklu hâkimiyeti devam ettiği sırada Saltuklu komutanları Gürcülerin bu bölgede oluştura bileceği tehlike nedeniyle Tortum kalesini ele geçirmişlerdir (Konukçu 1992: 6-7, 28; Toksoy 1995: 7-8; Aydın 1998: 22-23).

Erzurum ve çevresinin Moğol hakimiyetine geçmesinden sonra bölgedeki düzenin kaybolduğu görülmüştür. Moğolların Anadolu'daki varisleri olan İlhanlılar bölgeye çok sayıda Moğol kabilesi yerleştirmişlerdir. İlhanlılardan sonra ise bölgede Sutaylıların gelerek Oltu, İspir ve Tortum civarında hakimiyet sürdürdükleri bilinmektedir. Daha sonra bölgede Timur, Akkoyunlu ve Osmanlı devletinin hakimiyeti görülmektedir (Konukçu 1989: 85-90, Konukçu 1992: 98-99; Cahen 2002: 262-263; Kırzioğlu 1976: 36-37).

SONUÇ

Tortum Çayı Havzası (Tortum-Uzundere) Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz arasında bir geçiş iklimi bölgesinde yer almaktadır. Araştırma sahamız genel itibariyle çevresindeki bölgelere kapalı bir saha içerisinde bulunmaktadır. Fakat doğal geçitler (Gürcü Boğazı) havzanın, Doğu Anadolu, Karadeniz ve Gürcistan bölgesi ile irtibatını sağlamaktadır.

Erzurum'dan Karadeniz istikametine doğru ulaşan ve Gürcü Boğazı'ndan başlayan dağlık bölgeyi Antik çağ yazarı olan Ksenophon, Taokhlar ülkesi sınırlarında göstermektedir. Yüzey araştırmaları neticesinde Tortum Çayı Havzası'nın Kalkolitik Çağdan itibaren yerleşim gördüğü ve Karaz kültürü dediğimiz, coğrafi tanımla Karaz; Hurri kültürünün, bölgede önemli ölçüde etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Tarihi çağlarda ise; Hayaşa Krallığı, Dayaeni/Diauehi ve Urartu Krallığı gibi devletlerin bölgeye hâkim oldukları görülmektedir.

Kafkasların ünlü geçitleri olan “Daryal” ve “Derbent” geçitlerini aşarak Çoruh ve Kür vadilerinden Kuzeydoğu Anadolu'ya giriş yapan Kimmer ve İskit kabileleri bu bölgelerde Antik kaynakların vermiş olduğu bilgilere göre 28 yıl hüküm sürmüşlerdir (Herodotos 2006: 293 vd.; Tarhan 1984:113; Dönmez 2002: 34 vd; Tarhan 2002:603 vd.). MÖ. 6. asırda Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra Tüm Doğu Anadolu'da olduğu gibi Tortum ve çevresinde de Avrasyalı göçerlerin izlerine rastlanır. Bölgedeki Kimmer ve İskitlerle ilgili olan yer adları bunun en açık delillerindedir (Özgül 2015b: 159-180) Beşinci asırdan sonra Çoruh vadilerinden Anadolu bozkırlarına gelen göçer kabileler Demir Çağ Anadolu'sunun siyasi yapısını değiştirerek döneme damga vurmuşlardır.

İskit ve Kimmerlerden sonra bölgede Roma ve Helenistik kültür hakim olmaya başlamıştır. M.S. ise Çoruh vadileri ile beraber Tortum ve çevresi Roma'nın Kafkasya'ya açılan kapıları olmuştur. Sonraki dönemlerde Arap, Bizans ve Kıpçak Türklerinin hakimiyetinde kalan bölge Selçuklu akınlarıyla beraber hızlıca Türkleşmiş ve bugünkü durumunu kazanmıştır. Bölgede çok sayıda koçkoyun formulu mezar taşlarının bulunması İslam öncesi erken dönem Türk kültürüne ait arkeolojik kanıtlar olarak ortaya çıkar. Bundan hareketle bu vadilerin konar-göçer Türk kültürünün Kafkasları aşıp Anadolu'nun içlerine kadar yayılmasında köprü görevini gördüğünü söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

ALTAŞ, Namık Tanfer (2014), “Fonksiyonel Özellikleri Bakımından Uzundere Kasabası”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/1. Erzurum, 229-247.

ARICI, Fatih (2011), *Bağbaşı ve Serdarlı Kır Yerleşmelerinin Coğrafi Etüdü* (Erzurum Tortum). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AYDIN, Dünder (1998), *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri* (1535-1566), Ankara.

BARNETT, Richard (1982), “Urartu”. *CAH III* /2. 314-371.

BUDAQOV, B. A. - QEYBULLAYEV Q.A. (2002), *Gürcistan'da Türkmenşali Toponimlerin İzahlı Lüğati*. Bakü.

BURNEY, C. A. - LANG, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills*, London.

BUTLIN, Robm. A (1993), *Historical Geography. Through the Gates of Space and Time*. London.

BITTEL, Kurt (1945), *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye*, Çev. H. Çambel, İstanbul.

CAVAIGNAC, E. (1936), *Le Probleme Hittite*. Paris.

CAHEN, Claude (2002), *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul:

CEYLAN, Alpaslan (1994), *Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler; (Antlaşmalar)* (II. ve I. Binde). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

CEYLAN, Alpaslan. (2001), “1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları”. 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*. Ankara, 71-82.

CEYLAN, Alpaslan (2002a), “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları”. 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*. Ankara, 165-178.

CEYLAN, Alpaslan (2002b), “Yazılıtaş Horasan”. *Çağlayan Aras-I*, Erzurum, 14-15.

CEYLAN, Alpaslan (2005), “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age”. *Anatolian Iron Ages V*. London 21-29.

CEYLAN, Alpaslan (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır)* (1998-2008). Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.

CEYLAN, Alpaslan (2015), *Doğu Anadolu Araştırmaları -II*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları

CEYLAN, Alpaslan vd. (2008), “2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları” 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-III*, Ankara, 129- 149.

CEYLAN, Alpaslan - GÜNAŞDI, Yavuz (2016), *Eskiçağ'da Erzurum Kaleleri. Erzurum*.

CEYLAN, Nezahat vd. (2015), “2013 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları” 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara, 71-92.

CEYLAN, Nezahat (2016), “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu The Two Historical Roadsof The Pasin Plainopened To The North” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research* 9/ 43,656-671.

CURZON, Robert (1854), *Armenia: A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*. New York. Harper ve Brothers Publishers.

CLAVIJO, Ruy Gonzales de (2008), *Timur'un Hayatı: Kadiz" den Semerkant"a Seyahatler*. Çev: Zeynep Ertan, İstanbul.

DEYROLLE, Theophile. *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*. Çev: Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, Çığır Kitabevi.

DİNÇOL, Ali Mehmet (1989), “Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları”, *AnAr XI*, 137- 148.

DIAKONOFF, I. M. (1951), “Assiro”. *Vavilonskie İstocniki po istorii* 2/3. 52-73.

DOĞANAY, Hayati (1983), *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DÖNMEZ, Şevket (2002). “Ön Asya'da İskitler”, *Türkler*, Ankara 33-44.

EVLİYA ÇELEBİ (1966), *Seyahatname I-II*. Sadeleştirenler: Tevfik Temel Kuran ve Necati Aktaş. İstanbul.

- ERİNÇ, Sırrı. (1953), *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman (2010), *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- GÜNAŞDI, Yavuz (2011), “Eskiçağda Şenkaya” *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi IV/2,473-485*.
- GÜRSOY, R. Cevat, (1974), “Türkiye’nin Tabii Yolları” *Türk Coğrafya Dergisi XXIIXXIII ,24-30*
- GÜLENSOY, Tuncer - Paki. KÜÇÜKER (2015), *Eski Türk -Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul.
- GROUSSET, Rene (2005), *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sosi Dalanoğlu, İstanbul.
- HÂNDMÎR (1333h.ş.), Hâce Gıyâseddîn Hümâmeddîn Muhammed b. Hâce Celâleddîn Muhammed el-Hüseynî (941/1535), *Târîh-i Habîbü’s-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-ı Beşer*, 2.Cilt, (Nşr. Muhammed Debîr Siyâkî), Kitâbfürûş-i Hayyâm, Tahran
- HASSAN, Abdulkadir Ahmed (2015), *Uzundere’nin (Erzurum) İklim özellikleri ve İklimin Ana Çizgileriyle Çevresel Etkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HERODOTOS (2006), *Herodotos Tarihi* (Çev. M. Ökmen), İstanbul: Türkiye İşbankası kültür Yayınları
- HONIGMANN, Ernst (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent (1997), *Eskibatu Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- KAZVÎNÎ, (Muhammed Yusuf Vâle İsfahan - î Kazvîni). (1379 h.ş.) *Huld - î Berîn* (Tarih - î Tîmurîyân ve Türkmânân), Mîrâs - ı Mektûb, Tahran.
- KARDEŞ, Mehmet (2008), *Uzundere*. Erzurum
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1953), *Kars Tarihi I*, İstanbul: Işıl Matbaası.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1976), *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi* (1451-1590), Ankara.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1992), *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar* (M.Ö. VII. - M.S. VI. yy.). ve *Son Kıpçaklar* (1118- - 1195)

ile Ortodoks - Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267 -1578) Ahıska/ Çıldır Eyaleti Tarihi'nden),Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

KONUĞÇU, Enver (1992), *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara.

KONUĞÇU, Enver (1989), “Tarihte Erzurum” Şehr- i Mübarek Erzurum, Ankara.

KOŞAY, Hamit Zübeyr (1943). “Karaz Sondajı”. *III. Türk Tarih Kongresi*. Ankara. 165-169.

KOŞAY, Hamit Zübeyr (1962), “Pulur Kazısı, 1960”. *Tarih Araştırmaları Dergisi II*, Ankara, 25-28.

KOŞAY, Hamit Zübeyr (1964), “Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)”. *Atatürk Konferansları I*. Ankara, 91-94.

KOŞAY, Hamit Zübeyr (1984), *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları

KOŞAY, Hamit Zübeyr - TURFAN. K (1959), “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”. *Bellekten XXIII/91*. Ankara, 349 - 413.

KOŞAY, Hamit Zübeyr - VARY, Hermann (1964), *Pulur Kazısı*. Ankara.

KOŞAY, Hamit Zübeyr - VARY, Hermann (1967), *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*, Ankara.

KOPAR, İbrahim- SEVİNDİ C. (2013), “Tortum Gölü“nün (Uzundere-Erzurum) Güneybatısında Aktüel Sedimentasyon ve Siltlenmeye Bağlı Alan-Kıyı Çizgisi Değişimleri”. *Türk Coğrafya Dergisi* 60. İstanbul, 49-66.

KOPAR, İbrahim - ÇAKIR, Çağlar (2013), “Tortum Gölü-Tortum Boğaz Vadisi ve Yakın Çevresinin (Uzundere-Erzurum-Yusufeli-Artvin) Serrano ve Ruiz Flano Yöntemiyle jeoçeşitlilik Derecesinin Belirlenmesi”, *İst. Üniv. Ed. Fak. Coğr. Böl. Coğrafya Dergisi*, 27. İstanbul, 46-66.

KOPAR, İbrahim- ÇAKIR, Çağlar (2014), “Tortum Çayı Havzası'nda (Erzurum-Artvin) Donmuş Şelale-Çağlayan Tırmanışları ve Bunun Kış Turizmi Bakımından Önemi” *Doğu Coğrafya Dergisi*, 20 (33), 63-9

KOZBE, Gülriz vd. (2008), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b Demir Çağlar*, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat (2008), *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul: Elif kitabevi.

KÖNİG, Friedrich Wilhelm (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. Beiheft. Graz.

KÖNİG, Friedrich Wilhelm (1967), “Handbueh der Chaldisehen Inseh-riften”. *AfO Beiheft* 8, Graz. Osnabrück.

KÜÇÜKYILDIZ, İshak (2017), *Erzurum'un kuzey İlçelerinde Tarihi ve Arkeolojik Veriler (Tortum - Uzundere)*.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KSENOPHON (2011), *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, Çev: Oğuz Yarılgas, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

LEHMAN - HAUPT, C.F. (1928-1935), *Corpus Inscriptionum Chaldaicarum I-II*, Berlin-Leipzig.

MARGO, J. (1918), *The History of the Armenian People : From the Remotest Times to the Present Day*, Preface.: Gustave Schlumberger, Trans: Ernest F. Barry. Boston.

MELİKİŞVİLİ, Georgi Aleksandrovic (1960), *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.

MEMİŞ, Ekrem (1990), *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya: Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları

MEMİŞ, Ekrem (1995), *Tarih Metodolojisi*, Konya: Öz Eğitim yayınları.

MEMİŞ, Ekrem (1997), *Genel Tarih*, Konya: Öz Eğitim Yayınları.

MEMİŞ, Ekrem (2003), *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya: Çizgi Yayınevi

MÎRHÂND, (Mîr Seyyîd Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâned-dîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî). (1358). *Ravzatu"s-Safâ fî Sîreti"l-Enbiyâ ve"l- Mülûk ve"l Hulefâ, (Nşr. Abbâs Zeryâb). (I. Ciltte I- VI ciltler), İntişarat -ı İlmi, Tahrân.*

ORHAN, Tuba (2008), *Uzundere İlçesi ve Yakın çevresinin Ekoturizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Sınıflandırılması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

ÖZAV, Lütfi (1991), *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZGÜL, Oktay (2007), *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZGÜL, Oktay (2015a), "Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya," *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/8. Edirne,69-92.

ÖZGÜL, Oktay (2015b). "Çoruh ve Kür vadisinde Kimmer - İskit Yer Adları". *BELGÜ* 2. 159-172.

PAYNE, Margaret R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalođu*, İstanbul.

PAYNE, Margaret R. - Alpaslan, CEYLAN (2003), "A New Urartian Inscription From Ağrı- Pirabat", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLV /2*, Roma, 191-201.

PEHLİVAN, Mahmut (1984), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

PEHLİVAN, Mahmut (1990), "Karaz Kültürü ve Hurriler" *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, Van, 162 - 176

PEHLİVAN, Mahmut (1991), *Daya (e) ni /Diau (e) hi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları

PİOTROVSKİİ, Boris, B. (1966), *II Regno Dı Van Urartu*, Roma.

PİOTROVSKİİ, Boris, B. (1969), *Urartu*, Geneva.

PROCOPIUS (1914), *History of the Wars*, Book I-II, Trans: H.B. Dewing. Londra.

SARAÇOĞLU, Hüseyin (1989), *Doğu Anadolu Bölgesi*, Ankara: Milli Eđ.Bak. Yay.

SAGONA, Antonio G. (1984), "The Caucasian Region in the Early Bronze Age", *British Archaeological Reports (BAR) International Series* 214.

SAGONA, Antonio G - vd. (1995), “Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report”, *Anatolian Studies* 45. London, 193-218.

SALVİNİ, Mirjo (1995), *Geschichte Und Kultur Der Urartäer*, Darmst.

SAYCE, Archibald Henry (1888), “The Cuneiform Inscriptions of Van Part III. *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London, 1-48.

SEVİN, Veli (2003), *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul: Der Yayınları.

SEVİN, Veli (2013), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

SELEN, Hamit Sadi (1943), “Türkiye'nin Yol Sistemi”, *Türk Coğrafya Dergisi I-IV*, 1943, 352-371

SELEN, Hamit Sadi (1949), “Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları”, *Türk Coğrafya dergisi, XI-XII*, 1949, 102-109.

STRABON (1993), *Antik Anadolu Coğrafyası*. (Geographika: XII-XIII-XIV), Çev: Adnan Pekman, İstanbul.

ŞÂMÎ, Nizamüddin (1987), *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal. Ankara.

ŞAHİN, Cemalettin (1993), *Coğrafya 2*, İstanbul: Ders Kitapları a.ş.

TANOĞLU, Ali (1969), *Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını.

TARHAN, M. Taner (1984), “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 109-120.

TARHAN, M. Taner (2002), “Ön Asya Dünyasında ilk Türkler Kimmerler ve İskitler”, *Türkler I*, Ankara, 597-610.

TARKAN, Tevfik (1974), “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Erzurum.

TOZLU, Selahattin (1997), *Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

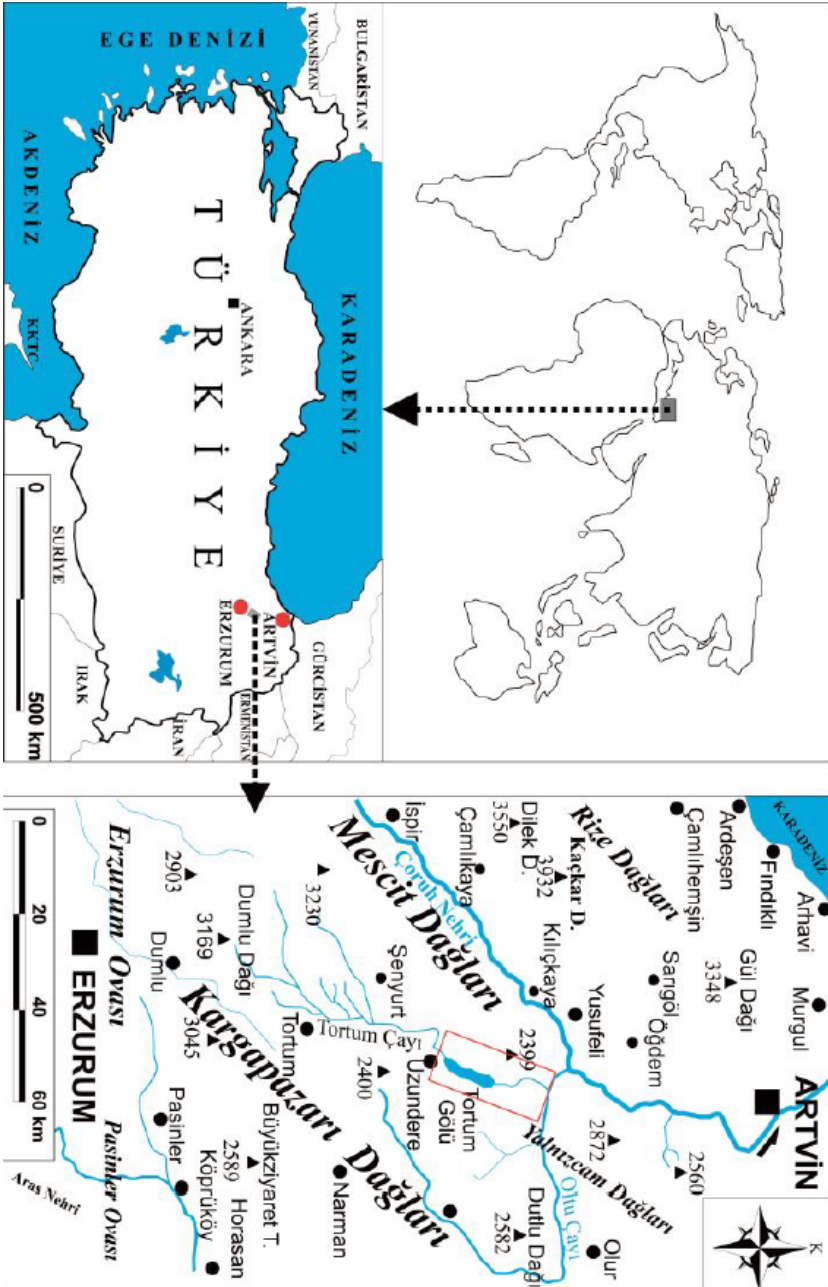
TOKSOY, Ahmet (1995), *Bizanstan Akkoyunlulara Tav-ili/Tao Bölgesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YEZDÎ, Şerafeddin Ali (1887), *Zafernâme* I-II. (Çev. M. Abbas), Calcuta.

YILMAZ, Osman (1991), *Tortum ayı Havzasının Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

WILSON, J.V.K. (1962), "The Kurbail Statue of Shalmaneser III". *Iraq* XXIV-2. 90-115.

EKLER

Harita 1. Tortum Çayı Havzasının Lokalizasyon Haritası (Kopar-Çakır, 2013)

Foto 1. Çoruh Nehri

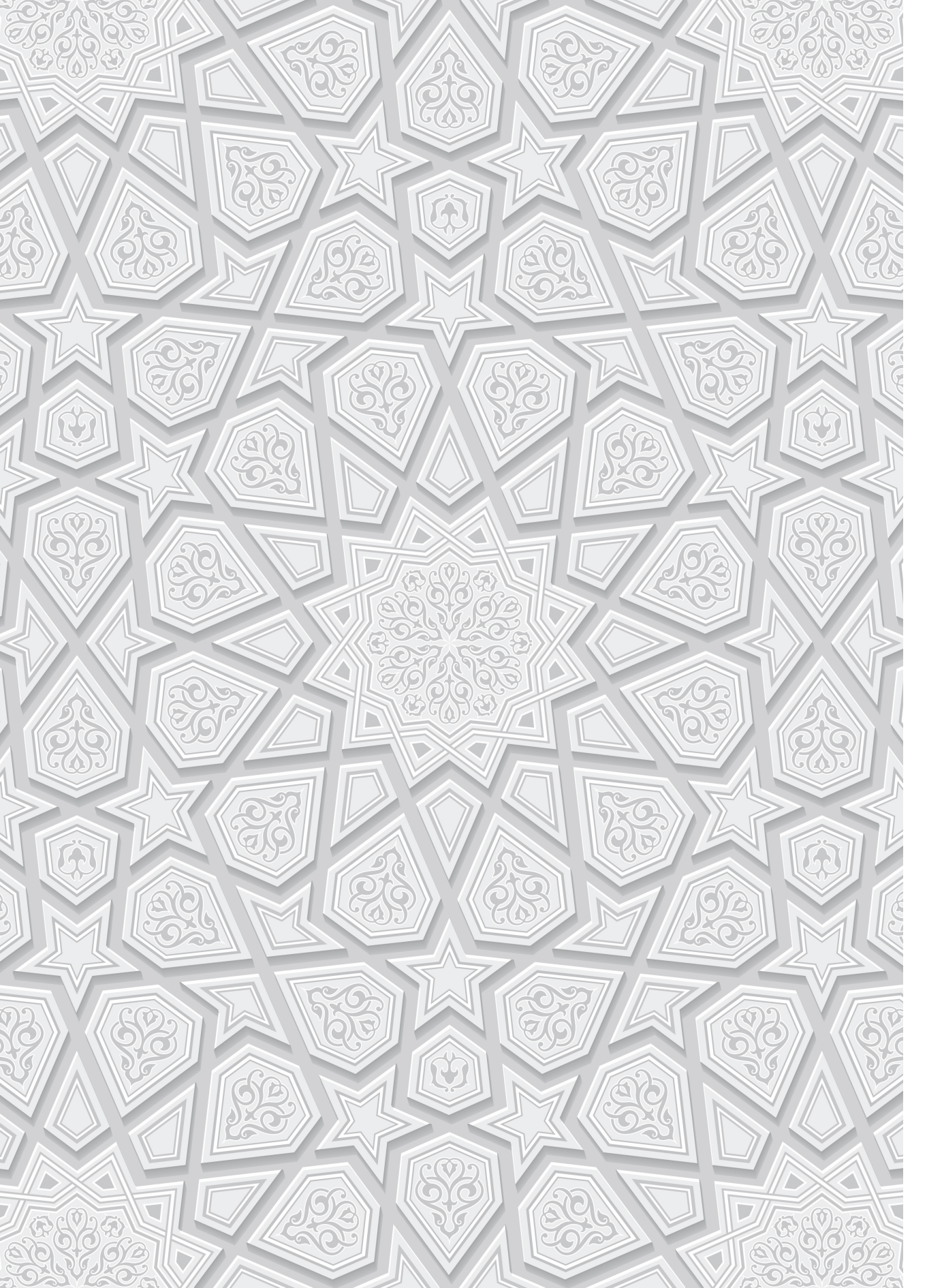
Foto 2. Tortum ayı

Foto 3. Tortum Vadisi (Uzundere Köylere Hizmet Götürme Birliđi)

Foto 4. Tortum Şelalesi

Nagehan GÜLER

CENGİZ HÂN'IN MÂVERÂÜNNEHİR'İ ZAPTI (1220)

Pir Murat SİVRİ

TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİNE YENİDEN DÖNÜŞ SÜRECİ (1946-1949)

Damlanur KÜÇÜKYILDIZ

ATMA TÜRKÜLERDE GELİN-KAYNANA ÇATIŞMASI

Özgür GÜLBUDAK

KIZILDENİZ'İ GEÇİŞ KONULU İKİ TABLONUN İNCELENMESİ

Yakup ŞAHİNER

MUSTAFA NAİMÂ EFENDİNİN HAYATI, TARİHÇİLİĞİ VE ESERİ HAKKINDA KISA BİR DEĞERLENDİRME

Elif KOLİKPİNAR

BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ AZERBAJCAN CUMHURİYETİNDE EĞİTİM VE DİL

Sait YILDIRIM

YOKSULLUK KÜLTÜRÜ KAPSAMINDA "SİLAH ve NAMUS" FİLMİNİN SOSYOLOJİK ANALİZİ

Semih İPEK

BİR KAZAK KÜYÜ: "AKSAK KULAN"

Murat ÖZTÜRK

JOHN LOCKE'UN SİYASET FELSEFESİNDE DOĞA DURUMU VE ONDAN ÇIKIŞ

Beyazıt SÖYLEMEZ

HASSA İLÇESİNDE TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

Habip TOKGÖZ

İSRAİL DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDA THEODOR HERZL VE SİYONİZM

İshak KÜÇÜKYILDIZ

TORTUM ÇAYI HAVZASININ TARİHİ COĞRAFYASI

Muhammet Nuri CEYLAN

HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY'IN TÜRK LÜK DÜŞÜNCESİ VE İZGÜ MESCİD ADLI ESERİ

ANASAY

anasaydergisi@hotmail.com

ISSN 2587-2001

9 772587 200005